

قلمرو تفسیر تربیتی

غلام حسین ناطقی

دانشجوی دکترای قرآن و علوم جامعة المصطفیٰ ﷺ العالمية

چکیده

قرآن کریم دریای بی پایانی است که اندیشمندان از زاویه‌های گوناگون به آن نگریسته و به تفسیر و تحلیل آیات آن پرداخته‌اند و بدون اغراق می‌توان ادعا کرد هیچ کتابی مانند قرآن مورد تحلیل و تفسیر اندیشمندان قرار نگرفته است. به رغم این توجه گسترده، متأسفانه هدف اصلی قرآن که هدایت و تربیت انسان‌هاست، مورد غفلت قرار گرفته است و تا کنون از این زاویه به آن نگریسته نشده است. به همین دلیل تاکنون کسی در باب قلمرو تفسیر تربیتی اظهار نظر نکرده است.

نوشته حاضر تلاش می‌کند قلمرو تفسیر تربیتی را تحلیل و کنکاش کند. نویسنده پس از طرح دو دیدگاه در این باره، به بررسی آنها می‌پردازد و به این نتیجه می‌رسد که تمام آیات قرآن قابل تفسیر تربیتی است و برای اثبات این مدعا سه دلیل و تقریب ارائه می‌دهد.

واژه‌های اصلی: قرآن، قلمرو، تفسیر، تربیتی، اجتماعی.

مقدمه

به رغم اعتراف اندیشمندان به هدایتگری معجزه آسای قرآن^[۱] تا کنون از این زاویه به قرآن نگرسته نشده است، لذا هدف اصلی قرآن - هدایت و تربیت انسانها - مورد غفلت و بی توجهی قرار گرفته است و اگر گاه توجهی به آن شده، بسیار ناچیز و اندک بوده است. همین امر باعث گردیده تاکنون کسی در باب قلمرو تفسیر تربیتی اظهار نظر نکند. بنابراین بررسی قلمرو تفسیر تربیتی، موضوعی ضروری به نظر می‌رسد.

دیدگاه‌ها

در مورد اینکه گستره تفسیر تربیتی تمام آیات یا بخشی از آن را در برمی‌گیرد، می‌توان دو دیدگاه زیر را فرض کرد:

الف: دیدگاه حداقلی

بر اساس این دیدگاه تنها بخشی از آیات هدف تربیتی دارند و قابل تفسیر تربیتی‌اند، زیرا استخراج و استنباط نکات تربیتی از برخی آیات امکان ندارد. مثلاً از فواتح سوره یا برخی آیات تاریخی هیچ نکته تربیتی به دست نمی‌آید و آیاتی هم که قرآن را کتاب هدایت معرفی می‌کنند، مجموع آیات را در نظر دارند؛ نه تک تک آنها را، بنابراین این دسته از آیات نیز نمی‌توانند دلیلی بر این باشند که تک تک آیات قرآن هدف تربیتی دارند.

ب: دیدگاه حداکثری

طبق دیدگاه حداکثری، تمام آیات اهداف و نکات تربیتی دارند و می‌توان تمام آنها را تفسیر تربیتی کرد، چرا که به تصریح بسیاری از آیات، هدف از نزول قرآن هدایت انسانها است و این هدف باید در تک تک آیات الهی وجود داشته باشد؛ و تمایز بین آیات در این باره وجهی ندارد، لذا دیدگاه حداقلی دلیل قابل توجهی ندارد و دلیل آن نمی‌تواند دیدگاه حداقلی را به اثبات برساند.

ج: دیدگاه برگزیده

ما دیدگاه خود را ضمن چند نکته بیان می‌کنیم و به اندازه توان توضیح می‌دهیم:

تکته اول

قرآن در بسیاری از آیات، به عنوان کتاب هدایت و تربیت معرفی شده است، مثلاً خداوند در سوره بقره می‌فرماید:

﴿ذَلِكَ الْكِتَابُ لَا رَيْبَ فِيهِ هُدًى لِّلْمُتَّقِينَ﴾ (بقره/۲)؛ «آن کتاب [با عظمت] هیچ تردیدی در آن نیست. [و] راهنمای پارسایان (خود نگهدار) است».

﴿شَهْرُ رَمَضَانَ الَّذِي أُنزِلَ فِيهِ الْقُرْآنُ هُدًى لِّلنَّاسِ وَبَيِّنَاتٍ مِّنَ الْهُدَىٰ وَالْفُرْقَانِ﴾ (بقره / ۱۸۵)؛ «ماه رمضان (ماهی است) که قرآن در آن فرو فرستاده شد، در حالی که [آن قرآن] راهنمای مردم و نشانه‌هایی از هدایت و جدا کننده [حق از باطل] است».

﴿هُوَ الَّذِي أَرْسَلَ رَسُولَهُ بِالْهُدَىٰ وَدِينِ الْحَقِّ لِيُظْهِرَهُ عَلَى الدِّينِ كُلِّهِ وَلَوْ كَرِهَ الْمُشْرِكُونَ﴾ (صف / ۹)؛ «او کسی است که فرستاده‌اش را با هدایت و دین حق فرستاد، تا آن را بر همه دین [ها] پیروز گرداند، و گرچه مشرکان ناخشنود باشند».

علامه طباطبایی درباره آیه اخیر می‌نویسد: منظور از هدایت در این آیه، قرآن است به دلیل اینکه در آغاز سوره بقره فرمود: ﴿ذَلِكَ الْكِتَابُ لَا رَيْبَ فِيهِ هُدًى لِّلْمُتَّقِينَ﴾ (المیزان فی تفسیر القرآن، ترجمه، ۱۰ / ۵۷۰).

در سوره جاثیه نیز در توصیف قرآن می‌خوانیم:

﴿هَذَا بَصَائِرُ لِّلنَّاسِ وَهُدًى وَرَحْمَةٌ لِّقَوْمٍ يُوقِنُونَ﴾ (جاثیه / ۲۰)؛ «این (قرآن) دلیل‌های بینش آور برای مردم است؛ و رهنمود و رحمتی است برای گروهی که یقین آورند».

﴿...الَّذِي أَنْزَلَ إِلَيْكَ مِنَ رَبِّكَ هُوَ الْحَقُّ وَيَهْدِي إِلَى صِرَاطٍ الْعَزِيزِ الْحَمِيدِ﴾ (سبا / ۶)؛ «آنچه از پروردگارت به سوی تو فروفرستاده شده، فقط حق است؛ و به سوی راه (خدای) شکست‌ناپذیر ستوده رهنمون می‌شود».

﴿بَا أَيُّهَا النَّاسُ قَدْ جَاءَكُمْ مَوْعِظَةٌ مِّن رَّبِّكُمْ وَشِفَاءٌ لِّمَا فِي الصُّدُورِ وَهُدًى وَرَحْمَةٌ لِّلْمُؤْمِنِينَ﴾ (یونس / ۵۷)؛ «ای مردم! بیقین از طرف پروردگارتان برای شما، پندی و درمانی برای آنچه در سینه‌هاست؛ و رهنمود و رحمتی برای مؤمنان، آمده است».

﴿إِنَّ هَذَا الْقُرْآنَ يَهْدِي لِلَّتِي هِيَ أَقْوَمُ وَيُبَشِّرُ الْمُؤْمِنِينَ الَّذِينَ يَعْمَلُونَ الصَّالِحَاتِ أَنَّ لَهُمْ أَجْرًا كَبِيرًا﴾ (اسراء / ۹)؛ «در حقیقت این قرآن، بدان (شیوه‌ای) که آن پایدارتر است،

راهنمایی می‌کند؛ و به مؤمنانی که [کارهای] شایسته انجام می‌دهند، مژده می‌دهد که برای آنان پاداش بزرگی است».

﴿قَالُوا يَا قَوْمَنَا إِنَّا سَمِعْنَا كِتَابًا أُنزِلَ مِنْ بَعْدِ مُوسَىٰ مُصَدِّقًا لِمَا بَيْنَ يَدَيْهِ يَهْدِي إِلَى الْحَقِّ وَإِلَى طَرِيقٍ مُسْتَقِيمٍ﴾ (احقاف / ۳۰)؛ «گفتند: «ای قوم ما! در حقیقت ما کتابی را شنیدیم که بعد از موسی فرو فرستاده شده است، در حالی که مؤید (کتاب‌های) پیشین است (و) به سوی حق و به سوی راهی راست، راهنمایی می‌کند».

پرسشی که مطرح می‌شود این است که مراد از این آیات چیست؟ و هدایت در این آیات به چه معناست آیا منظور این است که تمام آیات قرآن اهداف هدایتگری و تربیتی دارند؛ یا این که تمام آیات را می‌توان تفسیر تربیتی نمود؛ یعنی از مدلول مطابقی تمام آیات قرآن، می‌توان نکته یا نکات تربیتی به دست آورد.

توضیح: ممکن است برخی آیات با مدلول مطابقی یا التزامی بر نکته یا نکات تربیتی دلالت نداشته باشد، ولی اگر تحلیل شود و در کنار یک نکته عقلی، یا نکات برگرفته از آیات دیگر یا روایات، شأن نزول، قاعده علمی قطعی و... قرار گیرد، نکته و یا نکات تربیتی از آنها به دست می‌آید. بنابر این می‌توان گفت این نوع آیات اهداف تربیتی دارد، ولی قابل تفسیر تربیتی به معنای خاص نیست؛ چرا که با مدلول مطابقی و التزامی نمی‌تواند بیانگر نکته یا نکات تربیتی باشد و منظور ما از معنای اول (تمام آیات قرآن اهداف تربیتی دارند)، همین است. منظور از معنای دوم (تمام آیات را می‌توان تفسیر تربیتی نمود) این است که تمام آیات قرآن با دلالت مطابقی یا التزامی بر نکته یا نکات تربیتی دلالت دارند و از مدلول مطابقی تمام آیات قرآن می‌توان نکته یا نکات تربیتی به دست آورد.

اگر مراد از هدایت در آیات شریفه، معنای اول (تمام آیات قرآن اهداف تربیتی دارند) باشد، بدون تردید دیدگاه حداکثری مقرون به صواب و به نظر ما حق است، چرا که تفسیر آیات قرآن بدون در نظر داشت سایر آیات و قراین عقلی و نقلی، تفسیر ناقص است یا تفسیر نیست. به عبارت دیگر مفسر زمانی می‌تواند مدلول آیه را به خداوند نسبت دهد که کلیه قراین و شواهد مربوط به موضوع آیه را، ببیند و تحلیل کند وگرنه نمی‌تواند آن را به صورت قطعی به خداوند نسبت دهد. اگر این تحلیل را در باره این آیات (آیاتی که قرآن را هدایتگر، معرفی می‌کنند) بپذیریم، تمام آیات قرآن،

حتی فواتح سور در قلمرو تفسیر تربیتی قرار می گیرند. برای نمونه درباره فواتح سور دیدگاه‌های متفاوتی وجود دارد^[۲] و یکی از آنها این است که این واژه‌ها رمزی بین خداوند و پیامبر ﷺ است.^[۳] اگر مفسری این دیدگاه را در باره فواتح سور پذیرفت. نکته تربیتی‌اش این می شود که باید اسرار را حفظ نمود و در اختیار دشمن قرار نداد.

تکته دوم^[۴]

«تربیت» در پژوهش‌های آموزشی و تربیتی جهان امروز به ابعاد متعددی همچون: تربیت جسمانی، عاطفی، عقلانی، اخلاقی، دینی، معنوی، اعتقادی، اقتصادی، سیاسی، جنسی، اجتماعی و... تقسیم می‌شود. اگر بخواهیم از این زاویه به قلمرو تفسیر تربیتی بنگریم و آیات قرآن را از این زاویه نگاه کنیم، می‌بینیم بازهم تمام آیات قرآن قابل تفسیر تربیتی است. در ذیل برخی از این آیات را بررسی می‌کنیم.

تربیت جسمانی

﴿يَا بَنِي آدَمَ خُذُوا زِينَتَكُمْ عِنْدَ كُلِّ مَسْجِدٍ وَكُلُوا وَاشْرَبُوا وَلَا تُسْرِفُوا إِنَّهُ لَا يُحِبُّ الْمُسْرِفِينَ * قُلْ مَنْ حَرَّمَ زِينَةَ اللَّهِ الَّتِي أَخْرَجَ لِعِبَادِهِ وَالطَّيِّبَاتِ مِنَ الرِّزْقِ قُلْ هِيَ لِلَّذِينَ آمَنُوا فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا خَالِصَةً يَوْمَ الْقِيَامَةِ كَذَلِكَ نُفَصِّلُ الْآيَاتِ لِقَوْمٍ يَعْلَمُونَ﴾ (اعراف/ ۳۱ - ۳۲)؛ «ای فرزندان آدم! زیور[های]تان را در هر مسجدی برگیرید؛ و بخورید و بیاشامید، و [لی] زیاده‌روی نکنید که او اسرافکاران را دوست نمی‌دارد * [ای پیامبر] بگو: «چه کسی زیور[های] الهی را که برای بندگانش پدید آورده، و روزی‌های پاکیزه را حرام کرده است؟!» بگو: «این[ها] در زندگی پست (دنیا)، برای کسانی است که ایمان آورده‌اند؛ (اگر چه دیگران نیز از آنها استفاده می‌کنند)، در حالی که در روز رستاخیز مخصوص (مؤمنان) خواهد بود.» این گونه آیات (خود) را برای گروهی که آگاهند، شرح می‌دهیم.»

﴿كُلُوا مِنْ طَيِّبَاتِ مَا رَزَقْنَاكُمْ وَلَا تَطْغَوْا فِيهِ﴾ (طه/ ۸۱)؛ «(و گفتیم:) از [خوراکی‌های] پاکیزه (از) آنچه به شما روزی داده‌ایم، بخورید، و در (مورد) آن طغیان مکنید.» این گونه آیات به تربیت جسمانی اشاره دارند و از این زاویه قابل تفسیر تربیتی‌اند.

تربیت عاطفی

بسیاری از آیات قرآن به تربیت عاطفی اشاره دارند و قابل تفسیر تربیتی در بعد عاطفی‌اند. از جمله این آیه شریفه:

﴿وَالْمُؤْمِنُونَ وَالْمُؤْمِنَاتُ بَعْضُهُمْ أَوْلِيَاءُ بَعْضٍ يَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَيَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ وَيُقِيمُونَ الصَّلَاةَ وَيُؤْتُونَ الزَّكَاةَ وَيُطِيعُونَ اللَّهَ وَرَسُولَهُ أُولَئِكَ سَيَرْحَمُهُمُ اللَّهُ إِنَّ اللَّهَ عَزِيزٌ حَكِيمٌ﴾ (توبه/۷۱)؛ «مردان مؤمن و زنان مؤمن برخی از آنان یاوران (و دوستان) برخی [دیگر]‌اند. به [کار] پسندیده فرمان می‌دهند، و از [کار] ناپسند منع می‌کنند؛ و نماز را به پا می‌دارند؛ و [مالیات] زکات را می‌پردازند؛ و از خدا و فرستاده‌اش اطاعت می‌کنند؛ آنان، خدا بزودی مورد رحمت قرارشان می‌دهد؛ بدرستی که خدا شکست‌ناپذیری فرزانه است».

این آیه، در صدد شکوفا سازی عواطف و احساسات متدینان است و با اشاره به این نکته که مؤمنان یار و یاور یکدیگرند، می‌خواهد نوع دوستی را در آنان شکوفا سازد.

تربیت اجتماعی

بخش زیادی از آیات قرآن، به تربیت اجتماعی اشاره دارند از قبیل این آیات:

﴿يَا أَيُّهَا النَّاسُ إِنَّا خَلَقْنَاكُمْ مِنْ ذَكَرٍ وَأُنْثَىٰ وَجَعَلْنَاكُمْ شُعُوبًا وَقَبَائِلَ لِتَعَارَفُوا إِنَّ أَكْرَمَكُمْ عِنْدَ اللَّهِ أَتْقَاكُمْ إِنَّ اللَّهَ عَلِيمٌ خَبِيرٌ﴾؛ (حجرات/۱۳)؛ «ای مردم! در واقع ما شما را از مرد و زنی آفریدیم و شما را نژادها و قبیله‌هایی قرار دادیم تا یکدیگر را بشناسید؛ در حقیقت ارجمندترین شما نزد خدا خودنگهدارترین (و پارساترین) شماست؛ برآستی که خدا دانای آگاه است».

﴿إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُ بِالْعَدْلِ وَالْإِحْسَانِ وَإِيتَاءِ ذِي الْقُرْبَىٰ وَيَنْهَىٰ عَنِ الْفَحْشَاءِ وَالْمُنْكَرِ وَالْبَغْيِ يَعِظُكُمْ لَعَلَّكُمْ تَذَكَّرُونَ﴾ (نحل/۹۰)؛ «خداوند به عدل و احسان و بخشش به نزدیکان فرمان می‌دهد، و از فحشا و منکر و ستم نهی می‌کند؛ خداوند به شما اندرز می‌دهد تا متذکر شوید».

تربیت عقلانی

بخشی از آیات قرآن به تربیت عقلانی اشاره دارند و در پی رشد قوه عقلانی بشرند. کلیه آیاتی که در آنها از تعقل، تدبّر، تفکر، تفقه، سیر در هستی و مفاهیمی از این دست، سخن به میان آمده، در حقیقت به این بعد از ابعاد تربیت اشاره دارند، مثل:

﴿اعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ يُحْيِي الْأَرْضَ بَعْدَ مَوْتِهَا قَدْ بَيَّنَّا لَكُمُ الْآيَاتِ لَعَلَّكُمْ تَعْقِلُونَ﴾ (حدید/۱۷)؛ «بدانید که خدا زمین را بعد از مردنش زنده می‌کند؛ بیقین نشانه‌های (خود) را برای شما بیان کردیم، باشد که شما خردورزی کنید».

﴿كَذَلِكَ يَبَيِّنُ اللَّهُ لَكُمْ آيَاتِهِ لَعَلَّكُمْ تَعْقِلُونَ﴾ (بقره/۲۴)؛ «و اگر (چنین) نکرديد - و (هرگز) نخواهید کرد - پس [خود را] از آتشی حفظ کنید که هیزم آن مردم و سنگ‌هاست در حالی که برای کافران آماده شده است».

﴿وَسَخَّرَ لَكُمُ اللَّيْلَ وَالنَّهَارَ وَالشَّمْسَ وَالْقَمَرَ وَالنُّجُومَ مُسَخَّرَاتٍ بِأَمْرِهِ إِنَّ فِي ذَلِكَ لآيَاتٍ لِقَوْمٍ يَعْقِلُونَ﴾ (نحل / ۱۲)؛ «و (منافع) شب و روز و خورشید و ماه را مسخّر شما کرد؛ و (نیز منافع) ستارگان به فرمان (و تدبیر) او مسخّر (شما) هستند؛ قطعاً در آن [ها] نشانه‌هایی است برای گروهی که خردورزی می‌کنند».

تربیت اخلاقی

بخشی زیادی از آیات قرآن به تربیت اخلاقی انسان‌ها اشاره دارند و در پی پرورش فضیلتی از فضائل اخلاقی یا محو رذیلتی از رذائل اخلاقی در انسان می‌باشند. از جمله آیاتی که به تربیت اخلاقی دلالت دارند، این آیات شریفه‌اند:

﴿وَلَا يَحْسِبَنَّ الَّذِينَ يَبْخُلُونَ بِمَا آتَاهُمُ اللَّهُ مِنْ فَضْلِهِ هُوَ خَيْرًا لَهُمْ بَلْ هُوَ شَرٌّ لَهُمْ سَيُطَوَّقُونَ مَا بَخُلُوا بِهِ يَوْمَ الْقِيَامَةِ﴾ (آل عمران/۱۸۰)؛ «و کسانی که [نسبت] به آنچه خدا از بخشش خود به آنان داده، بخل می‌ورزند، هرگز نپندارند که آن [بخل] برای آنان خوب است؛ بلکه آن برای شان بد است؛ بزودی در روز رستاخیز، آنچه که به آن بخل ورزیده‌اند، طوق گردنشان خواهد شد».

﴿إِنَّ الْمُسْلِمِينَ وَالْمُسْلِمَاتِ وَالْمُؤْمِنِينَ وَالْمُؤْمِنَاتِ وَالْقَانِتِينَ وَالْقَانِتَاتِ وَالصَّادِقِينَ وَالصَّادِقَاتِ وَالصَّابِرِينَ وَالصَّابِرَاتِ وَالْخَاشِعِينَ وَالْخَاشِعَاتِ وَالْمُتَصَدِّقِينَ وَالْمُتَصَدِّقَاتِ

وَالصَّائِمِينَ وَالصَّائِمَاتِ وَالْحَافِظِينَ فُرُوجَهُمْ وَالْحَافِظَاتِ وَالذَّاكِرِينَ اللَّهَ كَثِيرًا وَالذَّاكِرَاتِ أَعَدَّ اللَّهُ لَهُمْ مَغْفِرَةً وَأَجْرًا عَظِيمًا» (احزاب/۳۵)؛ «در حقیقت، مردان مسلمان و زنان مسلمان، و مردان با ایمان و زنان با ایمان، و مردان فرمانبردار [فروتن] و زنان فرمانبردار [فروتن]، و مردان راستگو و زنان راستگو، و مردان شکیبا و زنان شکیبا، و مردان فروتن و زنان فروتن، و مردان صدقه دهنده و زنان صدقه دهنده، و مردان روزه‌دار و زنان روزه‌دار، و مردانی که دامانشان را (در امور جنسی) حفظ می‌کنند و زنانی که (دامان خویش را) حفظ می‌کنند، و مردانی که خدا را فراوان یاد می‌کنند و زنانی که (خدا را فراوان) یاد می‌کنند، خدا برای آنان آمرزش و پاداش بزرگی آماده کرده است.»

تربیت عبادی

برخی آیات قرآن به تربیت عبادی دلالت دارند، مثل:

«وَقَالَ رَبُّكُمْ ادْعُونِي أَسْتَجِبْ لَكُمْ إِنَّ الَّذِينَ يَسْتَكْبِرُونَ عَنْ عِبَادَتِي سَيَدْخُلُونَ جَهَنَّمَ دَاخِرِينَ»؛ (غافر/۶۰)؛ «و پروردگار شما گفت: «مرا بخوانید تا (دعای) شما را بپذیرم! در واقع کسانی که نسبت به پرستش من تکبر می‌ورزند بزودی با خواری وارد جهنم می‌شوند!»

نکته سوم

اگر به تفسیر قرآن از زاویه ارکان و عناصر تربیت نگاه کنیم، باز هم تمام آیات قابل تفسیر تربیتی است. توضیح اینکه تربیت دارای ارکان و عناصری همچون: مبانی، (ر.ک. به: مبانی تربیت از دیدگاه قرآن) اصول، روش‌ها، اهداف، مراحل، عوامل، موضوع تربیت (متربی = انسان) ... است. حال اگر بخواهیم قرآن را از این زاویه مورد مطالعه قرار دهیم، باز تمام آیات قابل تفسیر تربیتی است و هر آیه‌ای به یکی از ارکان و عناصر تربیت اشاره دارد؛ یا مبنایی از مبانی تربیتی را بیان می‌کند، مثل آیاتی که از هستی‌شناسی، انسان‌شناسی و معرفت‌شناسی سخن می‌گویند یا عهده‌دار تبیین اصلی از اصول تربیتی‌اند، مثل آیاتی که از بایدها و نبایدها سخن می‌گویند، یا روشی از روش‌های تربیتی را بیان می‌کند. بسیاری از آیات تاریخی قرآن و یا فواتح سور اینگونه‌اند. یا هدفی از اهداف تربیتی قرآن را بازگو می‌کند، یا به مرحله‌ای از مراحل تربیت اشاره دارد، یا به تبیین عاملی از عوامل یا مانعی از موانع تربیت می‌پردازد. ما چند نمونه از این نوع آیات را گزارش و به اختصار بررسی می‌کنیم.

انسان شناسی

تعداد زیادی از آیات قرآن به تبیین ماهیت و ویژگی‌های انسان می‌پردازند و در پی معرفی انسان قرآنی‌اند. این نوع آیات بیانگر مبنایی از مبانی تربیت می‌باشند و از این زاویه قابل تفسیر تربیتی‌اند، مانند:

﴿إِذْ قَالَ رَبُّكَ لِلْمَلَائِكَةِ إِنِّي خَالِقٌ بَشَرًا مِّن طِينٍ * فَإِذَا سَوَّيْتُهُ وَنَفَخْتُ فِيهِ مِن رُّوحِي فَقَعُوا لَهُ سَاجِدِينَ﴾ (ص / ۷۱ - ۷۲)؛ «(یادکن) هنگامی را که پروردگارت به فرشتگان گفت: «در واقع من آفریننده بشری از گل هستم * و هنگامی که او را مرتب نمودم و از روح خود در او دمیدم، پس برای او سجده‌کنان درافتید».

هستی شناسی

برخی از آیات دیدگاه قرآن را در باره هستی بیان می‌دارند، مانند:

﴿الَّذِينَ يَذْكُرُونَ اللَّهَ قِيَامًا وَقُعُودًا وَعَلَىٰ جُنُوبِهِمْ وَيَتَفَكَّرُونَ فِي خَلْقِ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ رَبَّنَا مَا خَلَقْتَ هَذَا بَاطِلًا سُبْحَانَكَ فَقِنَا عَذَابَ النَّارِ﴾ (آل عمران / ۱۹۱)؛ «(همان) کسانی که [در حال] ایستاده و نشسته، و بر پهلوهایشان [آرمیده]، خدا را یاد می‌کنند؛ و در آفرینش آسمان‌ها و زمین تفکر می‌کنند؛ (در حالی که می‌گویند: ای) پروردگار ما! این [ها] را بیهوده نیافریده‌ای؛ منزهی تو؛ پس ما را از عذاب آتش، حفظ کن!».

﴿وَمَا خَلَقْنَا السَّمَاءَ وَالْأَرْضَ وَمَا بَيْنَهُمَا لَآعِبِينَ﴾ (انبیاء / ۱۶)؛ «و آسمان و زمین، و آنچه را در میان آن دوست به بازیچه نیافریدیم».

این نوع آیات، نیز قابل تفسیر تربیتی می‌باشند، چرا که در صدد تبیین مبنایی از مبانی تربیت در قرآن (هستی شناسی) هستند.

روش‌های تربیتی

بخشی از آیات قرآن عهده‌دار تبیین روش‌های تربیتی قرآن هستند، مثل آیه ۱۵۹ سوره آل عمران که روش محبت را به عنوان یکی از روش‌های تربیتی قرآن بیان می‌دارد و خطاب به پیامبر اعظم می‌فرماید:

﴿فَبِمَا رَحْمَةٍ مِّنَ اللَّهِ لنتَ لَهُمْ وَلَوْ كُنْتَ فَظًّا غَلِيظَ الْقَلْبِ لَانفَضُّوا مِنْ حَوْلِكَ﴾ (آل عمران / ۱۵۹)؛ «و به سبب رحمتی از جانب خدا با آنان نرم‌خو شدی؛ و اگر (بر

فرض) تندخویی سخت دل بودی، حتماً از پیرامونت پراکنده می شدند». اهداف تربیت: تعداد دیگری از آیات قرآن، به اهداف تربیتی اشاره دارند. این دسته از آیات نیز فراوان است مانند:

﴿وَلَقَدْ بَعَثْنَا فِي كُلِّ أُمَّةٍ رَسُولًا أَنِ اعْبُدُوا اللَّهَ وَاجْتَنِبُوا الطَّاغُوتَ فَمِنْهُمْ مَن هَدَى اللَّهُ وَمِنْهُمْ مَن حَقَّتْ عَلَيْهِ الضَّلَالَةُ فَسِيرُوا فِي الْأَرْضِ فَانظُرُوا كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الْمُكْذِبِينَ﴾ (نحل / ۳۶)؛ «و بقیین در هر امتی فرستاده‌ای برانگیختیم (تا بگویند) که: خدا را بپرستید؛ و از طغیان‌گران و بت‌ها دوری کنید. پس، برخی از آنان کسانی هستند که خدا (آنها را) راهنمایی کرده؛ و برخی از آنان کسانی هستند که گمراهی بر آن (ان) ثابت گردیده است. پس در زمین گردش کنید و بنگرید، که فرجام تکذیب کنندگان چگونه بوده است».

﴿وَأَنَّ هَذَا صِرَاطِي مُسْتَقِيمًا فَاتَّبِعُوهُ وَلَا تَتَّبِعُوا السُّبُلَ فَتَفَرَّقَ بِكُمْ عَن سَبِيلِهِ ذَلِكُمْ وَصَّاكُمْ بِهِ لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ﴾ (انعام / ۱۵۳)؛ «و این راه راست من است؛ پس از آن پیروی کنید؛ و از راه‌های دیگر [پیروی نکنید، که شما را از راه او پراکنده می‌سازد؛ این [ها] است که [خدا] شما را به آن [ها] سفارش کرده، تا شاید شما [خود را] حفظ کنید».

نتیجه

از مجموع مطالب می‌توان نتیجه گرفت که دیدگاه حداکثری در باب قلمرو تفسیر تربیتی قرآن مقرون به صواب است، یعنی تمام آیات قرآن قابل تفسیر تربیتی است و این ادعا از سه راه اثبات‌پذیر می‌باشد؛ یک: آیاتی که قرآن را کتاب هدایت و تربیت معرفی می‌کنند؛ دو: ابعاد و ساحت‌های تربیت؛ یعنی تربیت دارای ساحت‌ها و ابعاد مختلف و گوناگونی است و آیه در قرآن نیست؛ مگر اینکه به یکی از آن‌ها اشاره دارد. سه: ارکان تربیت که اگر از این زاویه به قرآن نگرسته شود، تمام آیات قابل تفسیر تربیتی است.

پیوست:

[۱] برای نمونه گوستاولوبون، در باره نقش تربیتی قرآن می گوید: «هرنوع سیستم تربیت جدید برای بشر سه دوره لازم دارد تا به تدریج از آن بهرمنند شوند و در پایان امر برای نسل سوم ثمر بخش شود، ولی قرآن چنان کتابی است که آثار تربیتی اش را در همان نسل اول به حد کمال نشان داد و امتی را تربیت کرد که در کمتر از یک قرن، برسه قاره آسیا و آفریقا و اروپا (اسپانیا) حکومت نمود. به هر حال عظمت، شأن و مقام قرآن بالاتر از آن است که در این مقدمه بگنجد، ولی با لحن قاطع می توان گفت قرآن کتابی است که چگونه روی زمین زندگی کردن را به بشر آموخته و هم اکنون به سهولت می توان چگونه زندگی کردن را به همه یا داد» (فلسفه تربیتی اسلام، ۹).

[۲] برای اطلاع بیشتر از دیدگاهها درباره حروف مقطعه، ر.ک. به: التمهید فی علوم القرآن ۵ / ۳۰۸؛ من وحی القرآن ۱ / ۱۰۰ به بعد.

[۳] علامه بلاغی در این مورد می نویسد: «جای تعجیبی نیست که در قرآن، گفتگوهای رمزی و اشاره به اسرار خصوصی که تنها با رسول گرامی و اُمّای وحی انجام گرفته باشد». (آلاء الرحمن، ۱ / ۶۴).

[۴] این نکته در سال ۱۳۸۶ به ذهنم رسید و در کنفرانسی که در کلاس استاد معظم دکتر رضایی اصفهانی داشتم، مطرح کردم که برخی از دوستان حاضر به شدت مخالفت کردند و من از آن دفاع نمودم و در نهایت به دیدگاه واحدی نرسیدیم. تا اینکه در تاریخ ۸۷/۸/۲۲ نشست تخصصی «مبانی و روش شناسی تفسیر تربیتی قرآن» در مدرسه عالی امام خمینی علیه السلام با حضور اساتید معظم حجة الاسلام و المسلمین اعرافی، دکتر رضایی و دکتر بناری برگزار شد. استاد بناری در این نشست مطلب مورد بحث را شکافت و به تبیین آن پرداخت و گفت: «تربیت دارای سه معنا است ۱- علوم تربیتی؛ ۲- نظام تربیتی؛ ۳- فرایند تعلیم و تربیت. اگر «تربیت» را به معنای «فرایند تعلیم و تربیت» بدانیم، آن وقت بحث ساحت های مختلف «تربیت» مطرح می گردد و در این صورت است که دامنه تفسیر تربیتی بسیار وسیع می شود و راه برای ما باز می گردد؛ و با این نگاه همه آیات قرآن، قابل تفسیر تربیتی است...». بنا بر این در تبیین این مطلب مدیون فرمایشات استاد معظم بناری هستم.

منابع و مأخذ:

۱. بلاغی، محمد جواد، آلاء الرحمن، دار احیاء التراث العربی، بیروت، بی. تا.
۲. بهشتی، محمد، مبانی تربیت از دیدگاه قرآن، سازمان انتشارات فرهنگ و اندیشه اسلامی، تهران، ۱۳۸۶.
۳. الجمالی، محمد فاضل، فلسفه تربیتی اسلام، ترجمه غلام رضا سعیدی، انتشارات بعثت، تهران، ۱۳۵۴.
۴. طباطبایی، محمد حسین، المیزان، ترجمه سید محمد باقر موسوی همدانی، انتشارات اسلامی، قم، ۱۳۷۶.
۵. طبرسی، ابوعلی الفضل بن الحسن، مجمع البیان، دار احیاء التراث العربی، بیروت، ۱۴۱۲ق.
۶. فضل الله، محمد حسین، من وحی القرآن، دار الملائک للطباعة و النشر، بیروت، ۱۴۱۹ق.
۷. معرفت، محمد هادی، التمهید فی علوم القرآن، مؤسسه النشر الاسلامی، قم، ۱۴۲۱ق.